

Κοινωνική συνοχή στην ελληνική κοινωνία της οικονομικής κρίσης

Ρόη Παναγιωτοπούλου¹

Περίληψη

Ο όρος κοινωνική συνοχή επαναχρησιμοποιείται από διεθνείς οργανισμούς με σκοπό να καταγράψει, τις αντιδράσεις και αντοχές των κοινωνιών σε προγράμματα λιτότητας. Αρχικά παρουσιάζονται οι διάφορες προσεγγίσεις αναφορικά με την έννοια της κοινωνικής συνοχής και κατόπιν γίνεται σύντομη περιγραφή των οικονομικών συνθηκών διαβίωσης, της απασχόλησης και των ανισοτήτων που δημιουργεί η λιτότητα στην Ελλάδα και επηρεάζουν τη συγκρότηση και αναπαραγωγή της ελληνικής κοινωνίας μετά το 2009. Δεδομένου ότι η κρίση δεν είναι μόνον οικονομική αλλά και πολιτική και κρίση αξιών, αναφέρονται ορισμένες στάσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές που διατηρούνται παρ' όλη την αναδιάταξη των κοινωνικών στρωμάτων, σε αντίθεση προς άλλες που βρίσκονται σε φάση ταχείας μεταβολής. Νοοτροπίες και συμπεριφορές που εξασφάλιζαν την κοινωνική ανέλιξη μεταβάλλονται, έχοντας όμως πάντα ως αφετηρία την οικογένεια. Οι διεργασίες κοινωνικής μεταβολής είναι επώδυνες για πολλά κοινωνικά στρώματα και εντείνουν τις ήδη υπάρχουσες μεγάλες κοινωνικές ανισότητες θέτοντας σε κίνδυνο την κοινωνική συνοχή.

Εισαγωγή

Με την παγίωση των μέτρων λιτότητας στην Ελλάδα και την πρωτοφανή οικονομική ύφεση που επιφέρουν, αναδύθηκαν διάφοροι όροι τόσο στο λεξιλόγιο των πολιτικών όσο και των δημοσιογράφων για να κωδικοποιήσουν πρωτόγνωρα κοινωνικά φαινόμενα και καταστάσεις που εμφανίζονται πλέον στην καθημερινή ζωή των Ελλήνων. Όπως πάντα, χωρίς πολύ σκέψη και με εκπληκτική ταχύτητα ο δημόσιος διάλογος κατακλείστηκε από «κόκκινες γραμμές», «αγκάθια» στη διαπραγμάτευση και κάθε είδους κινδύνους για την «κοινωνική συνοχή», δηλαδή, για τις «αντοχές» των διαφόρων κοινωνικών ομάδων σε κάθε είδους περικοπές κοινωνικών παροχών και εισοδημάτων. Όπως πάντα επίσης, ελάχιστα εμπεριστατωμένη ανάλυση συνοδεύει αυτές τις εκφράσεις-κλισέ με αποτέλεσμα οι πο-

¹ Καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: rpanag@media.uoa.gr.

λίτες να μην καταλαβαίνουν τι συμβαίνει και οι λέξεις να χάνουν το νόημά τους. Ενδεικτική είναι η χρήση του όρου κοινωνική συνοχή με ποικίλες παραδηλώσεις και πλαίσια αναφοράς. Επιπλέον, η ανάδυση και κατάχρησή του στο δημόσιο διάλογο που αναφέρεται σε μία κοινωνία ιδιαίτερα κατακερματισμένη, με ασαφή όρια κοινωνικής διαστρωμάτωσης και εξαιρετικά ανεπτυγμένο το αίσθημα της εξατομικευμένης δράσης εκ πρώτης όψεως μοιάζει οξύμωρο.

Το παρόν άρθρο θα προσπαθήσει να οριοθετήσει την έννοια της κοινωνικής συνοχής και να καταγράψει τα νέα φαινόμενα που εμφανίζονται με αφορμή την οικονομική και πολιτική κρίση στη συγκρότηση και αναπαραγωγή της ελληνικής κοινωνίας μετά το 2009. Επίσης, θα γίνει προσπάθεια να ερμηνευτούν τα νέα φαινόμενα κοινωνικής συμπεριφοράς που συνδέονται με την ισχυροποίηση ή/και την αποσάθρωση, τη διατήρηση ή απεμπόληση της συνεκτικότητας των κοινωνικών σχέσεων, ή τέλος, την επιστροφή σε παλιές δόκιμες θεωρίες περί κοινωνικών τάξεων και ανισοτήτων που δημιουργεί το καπιταλιστικό σύστημα.

Η κοινωνική συνοχή: προβλήματα προσδιορισμού

Τι ακριβώς σημαίνει κοινωνική συνοχή; Ως κοινωνική συνοχή νοούνται «οι δυναμικές διαδικασίες που εκφράζονται στη στάση των μελών μίας κοινωνικής ομάδας να παραμένουν ενωμένα μεταξύ τους με σκοπό να επιτύχουν κοινούς στόχους ή/και να ικανοποιήσουν συναισθηματικές ανάγκες τους» (Carron & Brawley 2000: 94). Η συγκρότηση της κοινωνικής συνοχής προϋποθέτει ένα σύνθετο πλαίσιο αναφοράς που καλύπτει πολλά και διαφορετικά κοινωνικά φαινόμενα και χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τους δομολειτουργιστές (λ.χ., Durkheim, Parsons, κ.ά.). Ο όρος χρησιμοποιείται τις περισσότερες φορές με συγκεχυμένο τρόπο, παρ' όλα αυτά δίδεται η εντύπωση ότι όλοι αναφέρονται και καταλαβαίνουν το ίδιο πλαίσιο αναφοράς και τα ίδια χαρακτηριστικά. Η αντιμετώπιση αυτή συνάγεται από τη βασική παραδήλωση της κοινωνικής συνοχής η οποία παραπέμπει σε κάτι θετικό και για τούτο δε χρειάζεται λεπτομερής προσδιορισμός της ευρύτητας των φαινομένων που τη συνθέτουν (Καυταντζόγλου 2006: 64 κ.έ.). Όλοι οι παράγοντες που επιλέγονται να συνθέσουν την κοινωνική συνοχή συνεισφέρουν ο καθένας ξεχωριστά, αλλά ταυτόχρονα συγκροτούν από κοινού τη συλλογικότητα μίας κοινωνίας και διασφαλίζουν ένα κεκτημένο επίπεδο διαβίωσης (Kearns and Forrest 2000: 996).

Συγκρούσεις για στόχους και προτεραιότητες που θέτει μία κοινωνία για να εξασφαλίσει το ευ ζην των μελών της, καθώς επίσης αποκλίνουσες συμπεριφορές δε θα έπρεπε να υπάρχουν ή έστω να περιορίζονται στο ελάχιστο. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Pahl (1991: 345), στην αναζήτηση της κοινωνικής συνοχής οι περισσότεροι επιστήμονες εμφανίζονται ως ψευδείς προφήτες (*prophets manques*), επειδή υποστηρίζουν ότι πολλές κοινωνικές αξίες, ήθη, νοοτροπίες και πρακτικές που ίσχυαν στο παρελθόν (μολονότι δεν καθορίζονται επακριβώς) δεν ισχύουν

στο παρόν και ότι η ηθική των σημερινών καιρών έχει υποβαθμιστεί (Forrest and Kearns 2001: 2125, Friedkin 2004).

Οι μελέτες των κοινωνικών επιστημών σχετικά με τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την κοινωνική συνοχή χρονολογούνται ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν η ανεξέλεγκτη αστικοποίηση δημιούργησε νέες κοινωνικές ανάγκες και σχέσεις και οι παραδοσιακοί κοινοτικοί δεσμοί των αγροτικών κοινωνιών, άρχισαν να χάνονται (Pahl 1991: 346). Βασικό λοιπόν μέλημα όλων των ερευνητών ήταν να διερευνήσουν τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να απαλειφθούν οι μεγάλες κοινωνικές διακρίσεις και να προσδώσουν στους πολίτες το αίσθημα ότι ανήκουν σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο που εξασφαλίζει δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης για όλους και για τούτο αποτελεί ένα σύστημα που αφορά όλους, επειδή τους ενσωματώνει στην ίδια κοινότητα (Jenson 1998).

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης οι παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την κοινωνική συνοχή εντοπίζονται στη συρρίκνωση του κράτους προνοίας και των κάθε είδους κοινωνικών παροχών, στη συμπίεση των μεσαίων στρωμάτων προς τα κάτω και τη συνακόλουθη αύξηση της κοινωνικής ανισότητας, καθώς επίσης στον αυξανόμενο κατακερματισμό των κοινωνικών ομάδων και τη διάβρωση των ηθικών αξιών.²

Η σταθερότητα των κοινωνικών σχέσεων μετά το II Παγκόσμιο Πόλεμο βασίστηκε στα δυτικά κράτη σε ορισμένες κοινά αποδεκτές οργανωτικές δομές και πρακτικές, όπως π.χ., η πυρηνική οικογένεια, η σταθερή, συνήθως μόνιμη εργασία, η συνδικαλιστική διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων, η δυνατότητα αποταμίευσης περιουσιακών στοιχείων, κ.λπ. Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, οι δομές αυτές υποχωρούν σταδιακά και δίνουν τη θέση τους σε περισσότερο εξατομικευμένες επιλογές στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης και περίθαλψης, στην ανάδυση νέων ευέλικτων και λιγότερο σίγουρων μορφών απασχόλησης, στην αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, στο χάσμα ανάμεσα σε εκείνους που μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις νέες Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ) και σε εκείνους που δεν μπορούν, κ.ά.

Η εξέλιξη των ΤΠΕ επηρεάζει πολλές από τις υπάρχουσες κοινωνικές αξίες και συνήθειες και επαναπροσδιορίζει τις ατομικές προτεραιότητες. Η συνεκτικότητα των κοινωνιών επηρεάζεται από την παγκοσμιοποίηση από τις δημογραφικές και τεχνολογικές αλλαγές, των οποίων τις ευρύτερες επιδράσεις αντιλαμβανόμαστε μόλις από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα (Jenson 1998: 4). Η δικτύωση και η επικοινων-

² Κατά τις περιόδους οικονομικής κρίσης παρατηρούνται φαινόμενα όπως, αύξηση της εγκληματικότητας, και του οργανωμένου εγκλήματος, μακροχρόνια ανεργία, και υποαπασχόληση –ιδίως στους νέους–, αύξηση των διαζυγίων κ.ά. Εν ολίγοις, παρατηρήθηκαν στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες σε κρίση αυξανόμενη έλλειψη κοινωνικού ελέγχου και ευταξίας, βαθμιαία αποδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων (Forrest and Kearns 2001: 2127).

νία των ατόμων μεταξύ τους καθίστανται πιο εύκολες. Αντ' αυτού η διαπροσωπική επαφή γίνεται όλο και πιο δύσκολη, πιο σπάνια. Οι παλαιές κοινωνικές σχέσεις και οι δεσμοί περνούν σε άλλο επίπεδο και δεν επηρεάζονται πλέον τόσο έντονα από τη χωρική διάσταση, αλλά ούτε και από την δια ζώσης παρουσία και τον κοινωνικό έλεγχο των παλαιότερων κοινωνιών. Η κοινωνική συνοχή μεταβάλλεται.

Σήμερα, μολονότι τα υποκείμενα διαμένουν στον ίδιο τόπο μπορεί να ανήκουν τόσο εργασιακά όσο και στις κοινωνικές επαφές τους σε πολλούς και διαφορετικούς κοινωνικούς κόσμους ταυτόχρονα (Forrest and Kearns 2001: 2128). Οι νέες συνθήκες διαβίωσης επιφέρουν μια ταχύτατη ρήξη με τους τρόπους που καθορίστηκε η κοινωνική συνοχή στο παρελθόν, ενώ χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα και υψηλό ρίσκο³ όσον αφορά τις επιλογές των ατόμων για την οργάνωση της καθημερινής τους ζωής (Castells, 1997).

Εάν η αναφορά στην κοινωνική συνοχή προσανατολίζεται στην καταγραφή και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, τότε χρειάζεται σαφώς μια πιο αναλυτική προσέγγιση των διαστάσεων που καθορίζουν το φαινόμενο αυτό. Η σύγχρονη θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικής συνοχής ακολουθεί δύο κυρίως κατευθύνσεις: α) τη σύγκριση του επιπέδου διαβίωσης και των κοινωνικών συμπεριφορών των μελών μιας κοινωνίας σε σχέση με το παρελθόν ως ένα πολυμεταβλητό υπόδειγμα, και β) την κατασκευή εμπειρικών δεικτών που συντίθενται από πολλούς καταμετρήσιμους παράγοντες, οι οποίοι επιλέγονται έτσι που να καλύπτουν το δυνατόν περισσότερους από τους βασικούς άξονες της κοινής διαβίωσης, καθορίζοντας ομοιότητες ή/και διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και τα κοινωνικά στρώματα (Bollen & Hoyle 1990). Ωστόσο, και οι δύο προσεγγίσεις δεν ασχολούνται συστηματικά με τους μηχανισμούς κοινωνικής ενσωμάτωσης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Στις περισσότερες έρευνες οι παράγοντες αυτοί ομαδοποιούνται σε πέντε κατηγορίες⁴ (Kearns and Forrest 2000: 996):

- *υλικό υπόβαθρο*: εισόδημα, φτώχεια, απασχόληση – ανεργία, εκπαίδευση, κατοικία
- *κοινωνικός έλεγχος*: ευταξία, ανεκτικότητα σε διαφορές (θρησκευτικές, εθνικές, φυλετικές, κ.ά.), ασφάλεια, καλές σχέσεις με γείτονες και κοινωνικό περιβάλλον
- *δίκτυα, ανταλλαγές, κοινωνικό κεφάλαιο*: θετική αλληλόδραση, ανεκτικότητα, εμπιστοσύνη προς ανθρώπους και θεσμούς, πολυπολιτισμικότητα,

³ Π.χ., υπάρχει μεγαλύτερος κίνδυνος για τα νοικοκυριά να χάσει κάποιο μέλος τη δουλειά του, να μη μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στο κόστος κάποιας έκτακτης ανάγκης (όπως, λ.χ., ασθένειας), να μην εξασφαλίσουν περιουσιακά στοιχεία και αποταμιεύσεις (Castells 1997, Forrest and Kearns 2001: 2128).

⁴ Είναι προφανές ότι οι διάφορες κατηγορίες και οι παράγοντες που εμπεριέχονται, συνδέονται και αλληλοεπηρεάζονται μεταξύ τους.

ενεργές κοινωνικές σχέσεις με πολλά άτομα, αναγνώριση θετικών ιδιοτήτων σε τρίτους

- *κοινωνική αλληλεγγύη*: δυνατότητες κοινωνικής ενσωμάτωσης ή/και αφομοίωσης, δραστήρια κοινωνία πολιτών, ταυτότητες και ταυτίσεις (π.χ., χωρικές με μια πόλη, πολιτιστικές, κ.ά.), κοινότητα εμπειριών, συμβίωση με άτομα διαφορετικής εθνικής και κοινωνικής προέλευσης
- *κοινωνική ισότητα*: δυνατότητα πρόσβασης σε ίσες ευκαιρίες, δικαιοσύνη προς όλους.

Η έννοια της κοινωνικής συνοχής εν μέρει ταυτίζεται και για τούτο ορισμένες φορές συγχέεται με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, αφού και οι δύο έννοιες δεν καθορίζονται από έναν κοινά αποδεκτό ορισμό (πράγμα δύσκολο για τόσο ευρεία πεδία κοινωνικών σχέσεων), ούτε προσδιορίζονται από πεδία στα οποία μπορούν να εφαρμοστούν.⁵ Η πλέον συναφής προσέγγιση του κοινωνικού κεφαλαίου ως προς την κοινωνική συνοχή διατυπώθηκε από τον Coleman (1988) ο οποίος αναφέρεται στις σχέσεις που συνάπτουν οι άνθρωποι μεταξύ τους, οι οποίες μπορεί να τους αποφέρουν οφέλη και για τούτο διαθέτουν χρηστική αξία. Είναι προφανές ότι και οι δύο προσεγγίσεις διαθέτουν περισσότερα κοινά σημεία από διαφορές οι οποίες συνοψίζονται στο ότι η κοινωνική συνοχή εστιάζει περισσότερο στην ταύτιση με μια κοινωνική ομάδα, ένα χώρο, κ.λπ., ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο επεκτείνεται σε δράσεις που αποφέρουν ατομικά ή συλλογικά οφέλη.

Η κοινωνική συνοχή ως δείκτης μέτρησης της συνεκτικότητας μιας κοινωνίας

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 δημοσιεύματα που αφορούν θεωρητικές αναλύσεις και ερευνητικά αποτελέσματα αναφορικά με την κοινωνική συνοχή σχεδόν εξαφανίζονται από τον επιστημονικό διάλογο για την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων για να επανεμφανιστούν με εντυπωσιακή συχνότητα μετά το 1990 (Acket et al. 2011). Οι αντιλήψεις περί κοινωνικής ανάπτυξης αρχίζουν να προσανατολίζονται προς κοινωνικά φαινόμενα και πρακτικές που δίνουν έμφαση στη σημασία

⁵ Η μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου επιτρέπει, κατά την άποψη ορισμένων ερευνητών να προσεγγιστούν μια σειρά από κοινωνικά προβλήματα, όπως π.χ., η αύξηση του ατομικισμού και της απομόνωσης, τα συρρικνωμένα αισθήματα αλληλεγγύης και κοινότητας καθώς επίσης η αντίληψη περί καλής γειτονίας και αναζωογόνησης μικρών κοινοτήτων, η αύξηση της εγκληματικότητας και της διαφθοράς, και προ πάντων, η μείωση της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής, ενδεικτικά, πρβλ. van Deth (2003: 79) και Portes and Landolt (1996: 1). Επίσης για μια σύντομη επισκόπηση των διαφορών εννοιολογικών διαφορών του όρου «κοινωνικό κεφάλαιο», Portes (2000). Αντίθετα, ο P. Bourdieu (1980: 2-3 και 1985) εντάσσει στο κοινωνικό κεφάλαιο τα προσόντα, τα προνόμια, τις απολαβές κ.ά. που αποκτά ένα υποκείμενο μέσα από τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων, τα οποία συντελούν στο να πετύχει τους ατομικούς του στόχους. Επικεντρώνεται στο ατομικό κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή σε διασυνδέσεις ατόμων μεταξύ τους στο πλαίσιο μια ταξικής κοινωνίας και υπογραμμίζει τη σημασία που αποκτούν οι κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά δίκτυα για κάθε υποκείμενο.

της ενδυνάμωσης της δράσης των πολιτών (λ.χ., ΜΚΟ, εθελοντισμός, κ.λπ.), στη συμμετοχή στα κοινά, στην κοινωνική ισότητα (ιδίως ανάμεσα στα φύλα).

Η σημασία για την ανάπτυξη μιας κοινωνίας που κατοχυρώνεται από ισχυρή κοινωνική συνοχή δεν αφήνουν αδιάφορους τους διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι προσπαθούν να προσεγγίσουν την πολυπλοκότητα του θέματος από διάφορες οπτικές γωνίες, αλλά και με διαφορετικές προτεραιότητες (Καυταντζόγλου 2006). Η Παγκόσμια Τράπεζα ήδη από το 1995⁶ επιχειρεί να συνθέσει δείκτες καταγραφής του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνικής συνοχής, χρηματοδοτώντας παράλληλα επιμέρους εθνικές μελέτες. Ακολουθούν το Κλαμπ της Ρώμης, ο ΟΟΣΑ, το Συμβούλιο της Ευρώπης και η ΕΕ που αναθέτουν όλο και πιο συχνά μελέτες για το σκοπό αυτό (Beauvais-Jenson 2002, Berger-Schmitt 2000).

Με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης το 2008 στις ΗΠΑ, οι δείκτες αυτοί απέκτησαν νέο ερευνητικό ενδιαφέρον επειδή θεωρείται ότι μπορούν να αποτυπώσουν με ποσοτικά δεδομένα τις αντιλήψεις, αλλά και τις αντοχές των κατοίκων στις χώρες όπου επιβάλλονται πολιτικές λιτότητας, οι οποίες έχουν ως συνέπεια κοινωνικές ανακατατάξεις και επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης καθώς επίσης την επιβράδυνση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.⁷

Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει κοινή αντιμετώπιση της εμπειρικής καταγραφής της κοινωνικής συνοχής από τους ερευνητές, δηλαδή, εάν η κοινωνική συνοχή είναι η αιτία ή η συνέπεια διαφόρων κοινωνικών, οικονομικών ή πολιτικών παραγόντων. Για ορισμένους αναλυτές η προϋπόθεση ύπαρξης κοινωνικής συνοχής αποτελεί προαπαιτούμενο οποιασδήποτε πολιτικής και κατά συνέπεια δημιουργεί παρεπόμενα (ανεξάρτητη μεταβλητή). Αντίθετα, για κάποιους άλλους ερευνητές η κοινωνική συνοχή ή/και η έλλειψή της είναι το αποτέλεσμα-συνέπεια της πολιτικής (ή των πολιτικών) σε έναν ή περισσότερους τομείς της οικονομικής και πολιτικής δράσης (εξαρτημένη μεταβλητή) (Beauvais Jenson 2002). Τα επίπεδα που χρησιμοποιήθηκαν για να προσδιοριστεί και να μετρηθεί η κοινωνική συνοχή αρχίζουν από τους εξωγενείς μακρο-οικονομικούς παράγοντες που χαρακτηρίζουν την παγκοσμιοποίηση ή τις κατακερματισμένες κοινωνικές ομάδες και καταλήγουν στο μικρο-επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων.

⁶ Για παράδειγμα η Παγκόσμια Τράπεζα δημοσίευσε το 1995 για πρώτη φορά δείκτες για την κοινωνική συνοχή (World Bank 1995). Συγκεκριμένα, οι δείκτες βασίστηκαν σε μεταβλητές που αναφέρονται στον ακτιβισμό των πολιτών και το βαθμό ενημέρωσής τους για κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, στο αίσθημα ασφάλειας και εμπιστοσύνης προς θεσμούς και συμπολίτες, στη συνοχή ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (π.χ., εθνοτικές, φυλετικές, θρησκευτικές, κ.λπ.), στη συμμετοχή σε τοπικές οργανώσεις, συλλόγους, πρωτοβουλίες, κ.ά., στην ισότητα των δύο φύλων και τις διακρίσεις κατά των γυναικών (de Haan and Webbink 2011).

⁷ Στο δημόσιο διάλογο τα ΜΜΕ επαναφέρουν τον όρο «κοινωνική συνοχή», επικεντρώνοντας την προσοχή τους σε επιμέρους φαινόμενα αποδιάρθρωσης του κοινωνικού ιστού, όπως π.χ., βίαια επεισόδια, περιθωριοποίηση και απομόνωση ορισμένων κοινωνικών ομάδων, αύξηση του ποσοστού των νοικοκυριών που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, κ.ά.

Μια άλλη προσέγγιση θεωρεί την κοινωνική συνοχή ως παραπλήσια έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης η οποία ενδυναμώνεται με την εξάπλωση και αποδοχή κοινών αξιών. Όπως και να επιλεγεί ο βασικός πυρήνας που χαρακτηρίζει την κοινωνική συνοχή, το ενδιαφέρον για την εκπόνηση λεπτομερών στρατηγικών παρέμβασης για να ενισχυθεί η συνοχή σε μία κοινωνία αποτελούν πλέον στόχο προτεραιότητας. Παράγοντες όπως η κοινωνική συμμετοχή και δραστηριοποίηση των πολιτών περνούν σε δεύτερη μοίρα, ενώ αντίθετα προβάλλονται διεξοδικά οι κρατικές πολιτικές και τα διάφορα μέτρα παρέμβασης (Forrest & Kearns 2001: 2127-2129).

Τέλος, μια τρίτη προσέγγιση εστιάζει το ενδιαφέρον της στο ερώτημα σε τι χρησιμεύει η κοινωνική συνοχή. Συνεπώς, δεν ασχολείται πρωτίστως με την ύπαρξη ή όχι του φαινομένου, αλλά με τη συμβολή της κοινωνικής συνοχής στην ανάπτυξη, την ευμάρεια και την ενεργή συμμετοχή των ατόμων στα κοινά. Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής πολλές έρευνες χρησιμοποιούν την κοινωνική συνοχή ως συνώνυμο του κοινωνικού κεφαλαίου και των κοινωνικών δικτύων. Όπως και να έχει το ζήτημα, δεδομένου ότι οι απόψεις αναφορικά με την κοινωνική συνοχή δε συγκροτούν μία συνεκτική θεώρηση, παρουσιάζονται πάντα συγκεχυμένα, χωρίς την απαιτούμενη θεωρητική ενάργεια. Ωστόσο, η θεώρηση της κοινωνικής συνοχής μπορεί να αποτελέσει πρόσφορο θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς για να συσχετιστούν αποτελεσματικά διαφορετικοί παράγοντες που καταγράφουν τις απόψεις, σχέσεις και μεταβολές κοινωνικών και οικονομικών μεγεθών που επηρεάζουν τις αντιδράσεις των πολιτών σε περιόδους κρίσεων.

Κάθε προσπάθεια να αποτυπωθεί η κοινωνική συνοχή μέσω στατιστικών δεδομένων οδηγεί στην κατασκευή σύνθετων δεικτών που, όπως είναι αναμενόμενο, έχουν άμεση σχέση με τη θεωρητική προσέγγιση η οποία επιλέχθηκε. Συνακόλουθα, η έμφαση στο κοινωνικό κεφάλαιο, εστιάζει σε μεταβλητές κοινωνικής συμμετοχής και αλληλεγγύης, δικτύωσης κ.ά., ενώ η έμφαση στις ανισότητες, επικεντρώνεται στους δείκτες φτώχειας, κατανομής εισοδήματος, στην ανεργία, ενσωμάτωση/αποκλεισμό, κ.ά. Δεδομένου ότι η έννοια της κοινωνικής συνοχής χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο στην πολιτική και μάλιστα για να κατευθύνει συζητήσεις σχετικά με τα ενδεδειγμένα μέτρα που θα πρέπει να θεσπιστούν για να «εκσυγχρονιστεί» η κοινωνική και οικονομική δομή μιας κοινωνίας, αναφύονται ορισμένα κεντρικά ερωτήματα όπως: ποιες κρατικές πολιτικές καθίστανται υπεύθυνες για τη χάραξη και εφαρμογή μέτρων που ενισχύουν την κοινωνική συνοχή, πόσο εμπλέκονται οι πολίτες με τη δράση τους στην υλοποίησή τους, πόσο τελικά ουσιαστική είναι η εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής για την αναπαραγωγή και ανάπτυξη μιας κοινωνίας;

Αποτύπωση της οικονομικής κρίσης στις κοινωνικές σχέσεις

Η οικονομική κρίση και η ραγδαία επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης κατέλαβαν τα νοικοκυριά κυριολεκτικά εξ' απήνης. Η ελληνική κοινωνία ήταν εντελώς απροετοίμαστη για όσα θα ακολουθούσαν από τα τέλη του 2009 και μετά, μολονότι ήδη από το 2008 διαγραφόταν μια ελαφρά ύφεση της οικονομίας. Η ύφεση τα επόμενα χρόνια έλαβε πρωτοφανείς διαστάσεις και για την πενταετία 2008-2012 ανήλθε συνολικά στο 21.7% του συνολικού ΑΕΠ της χώρας.⁸ Είναι δύσκολο έως και ανώφελο να επεκταθεί κανείς σε λεπτομερή παράθεση στατιστικών δεδομένων που τεκμηριώνουν σφαιρικά την ένταση της οικονομικής κρίσης,⁹ επειδή αυτά μεταβάλλονται, προς το χειρότερο, σχεδόν σε μηνιαία βάση. Ωστόσο, θα παρουσιαστούν ορισμένα βασικά δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα που αφορούν πρωτίστως τα νοικοκυριά, για να διαφανεί η ταχύτητα της αποδιάρθρωσης των κοινωνικών υποδομών και της καταβράθρωσης του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, δεδομένου ότι η κοινωνική συνοχή, από οποιαδήποτε σκοπιά και εάν την προσεγγίσει κανείς, έχει ως αφετηρία τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες διαβίωσης των ατόμων.¹⁰

Τόσο τα επίσημα στατιστικά στοιχεία όσο και πολλές επιμέρους δημοσκοπήσεις καταλήγουν στη διαπίστωση της μεγάλης απώλειας εισοδημάτων και κοινωνικών παροχών με ταυτόχρονη αύξηση της φορολογίας. Σύμφωνα με πρόσφατες δημοσκοπήσεις μέσα σε τρία χρόνια (2010-2012) το 93.1% του συνόλου των νοικοκυριών δηλώνει ότι το 2012 έχει υποστεί σημαντική μείωση των εισοδημάτων του, η οποία ανήλθε κατά μέσο όρο στο 37.8%.¹¹ Πάνω από το 50% δεν κα-

⁸ Αναλυτικά το ποσοστό μείωσης του ΑΕΠ της Ελλάδας ήταν το 2008 -0.2%, το 2009 -3.1%, το 2010 -4.9%, το 2011 -7.1% και το 2012 -6.6%. Για το 2013 προβλέπεται και πάλι μείωση σε -4.6%. Εάν ευσταθούν οι εκτιμήσεις για το 2013 και δεν επανακαθοριστούν προς το χειρότερο, η συνολική μείωση του ΑΕΠ θα φθάσει το 26.1%, δηλαδή, περισσότερο από το ένα τέταρτο του ΑΕΠ πριν από την κρίση. Μια τόσο έντονη και παρατεταμένη ύφεση δεν έχει παρατηρηθεί ποτέ σε καιρό ειρήνης σε χώρα του δυτικού κόσμου, πρβλ. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

⁹ Τα οικονομικά μεγέθη και οι σχετικές προβλέψεις για τη μελλοντική εξέλιξη έχουν ήδη αναλυθεί σε διάφορα κείμενα, ενδεικτικά πρβλ., Λαπαβίτσας κ.ά. (2010), Τσακαλώτος (2011), Αργείτης (2012), Σταθάκης (2013), Γιαννίσης (2013).

¹⁰ Στο παρόν άρθρο δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν διάφοροι παράμετροι που συνηθίζεται να περιλαμβάνονται σε έρευνες για την κοινωνική συνοχή και αναφέρονται στη θρησκεία, τη γλώσσα, την εθνική ταυτότητα και τις εθνικές ταυτίσεις, καθώς και σε διάφορες αξίες και αξιολογήσεις, π.χ., για την ικανοποίηση από το επίπεδο διαβίωσης, την κοινωνία πολιτών, την ξενοφοβία, τις σχέσεις με άλλες εθνότητες, κ.ά. Μια συστηματική περιγραφή και συσχέτιση των παραμέτρων αυτών με την κοινωνική συνοχή παρουσιάζεται στο άρθρο της Hadjiyanni 2010: 26-32.

¹¹ Είναι προφανές ότι οι εισοδηματικές μειώσεις διαφέρουν ανά θέση στο επάγγελμα, τομέα απασχόλησης (δημόσιος-ιδιωτικός) κ.λπ.

ταφέρνει να τα βγάλει πέρα με το εισόδημά του, ενώ μόνο 2% των νοικοκυριών αποταμιεύει.¹²

Στις περικοπές μισθών και συντάξεων θα πρέπει να προστεθούν οι μεγάλες αυξήσεις στη φορολογία εισοδήματος και ακίνητης περιουσίας, η κατάργηση φοροαπαλλαγών, αλλά και οι αυξήσεις σε κάθε είδους έμμεσους ή άμεσους φόρους, παρακρατήσεις, έκτακτες εισφορές, έκτακτα «χαράτσια» -που τείνουν να μονιμοποιηθούν, που προστέθηκαν τα τελευταία τρία χρόνια.¹³ Εάν συνυπολογιστούν όλα αυτά, μαζί με τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών που τελικά αυξάνονται αντί να υποχωρούν, τότε οι μειώσεις στα εισοδήματα ξεπερνούν το 50% των μέσων εισοδημάτων πριν από την κρίση (Γιαννίτσης 2013: 123, 170). Οι συνταξιούχοι βλέπουν τις συντάξεις τους να μειώνονται συνεχώς, να περικόπτονται τα επικουρικά ταμεία, και πολλές φορές να μην καταβάλλονται έγκαιρα. Είναι προφανές ότι τα εισοδήματα των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων βρίσκονται σε «ελεύθερη πτώση» γιατί είναι εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που καλούνται να σηκώσουν το κύριο βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής.

Όπως είναι αναμενόμενο, οι συνθήκες διαβίωσης για μεγάλο ποσοστό των νοικοκυριών καταρακylούν κάτω από το όριο της φτώχειας, όπως και εάν αυτό

¹² Στην πανελλαδική έρευνα «Εισόδημα δαπάνες νοικοκυριών» που πραγματοποίησε το ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ το Δεκέμβριο του 2012 καταγράφεται σημαντική συρρίκνωση των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Δύο στα τρία νοικοκυριά δηλώνουν ότι το οικογενειακό εισόδημα δεν υπερβαίνει τα 18.000 ευρώ. Ο μισός πληθυσμός κινδυνεύει να βρεθεί στο οικονομικό περιθώριο (δεν καλύπτει φορολογικές υποχρεώσεις, χρωστάει δάνειο, αγοράζει αγαθά χαμηλότερης ποιότητας). Το 40% των νοικοκυριών έχει καθυστερημένες οφειλές. Το 70% δεν μπορεί να καλύψει εγκαίρως πάγιες ανάγκες, ενώ το 60% δεν καλύπτει τις φορολογικές του υποχρεώσεις. (http://www.gsevee.gr/images/ereunes/noikokuria_dec_2012/eisodima_dec_2012.pdf). Ανάλογα αποτελέσματα παρουσιάζει και η πανελλαδική έρευνα του ΙΟΒΕ (Έρευνα οικονομικής συγκυρίας, Δεκέμβριος 2012), στην οποία διαπιστώνεται ότι το ποσοστό των ατόμων που «μόλις τα βγάζουν πέρα» ανήλθε σε 53%, ενώ εκείνοι που δηλώνουν ότι «αντλούμε από τις αποταμιεύσεις μας ή έχουμε χρεωθεί» έφτασε το 36% του συνόλου του δείγματος (http://www.iobe.gr/media/oik_syg/December_2012.pdf). Η τάση συνεχίζει να επιδεινώνεται, εφόσον τον Φεβρουάριο του 2013, στο επόμενο κύμα της ίδιας έρευνας, το αντίστοιχο ποσοστό εκείνων που «μόλις τα βγάζουν πέρα» ανήλθε σε 59%, ενώ όσοι αντλούν από τις αποταμιεύσεις τους ή έχουν χρεωθεί έφτασε το 33% (http://www.iobe.gr/media/oik_syg/Jan_2013.pdf).

¹³ Συνοψίζοντας τα ευρήματα μελέτης του ΟΟΣΑ για τα φορολογικά βάρη επί των μισθωτών, ο Δημητρίλης (2013) επισημαίνει ότι «Η Ελλάδα είναι με πολύ μικρή διαφορά στη δεύτερη θέση (μετά την Ουγγαρία) μεταξύ των 34 χωρών-μελών του διεθνούς οικονομικού οργανισμού όσον αφορά την αύξηση του συνολικού φορολογικού βάρους (εισφορών και φόρων επί του εισοδήματος). Ειδικότερα, από τα 100 ευρώ που λάμβανε ένας μισθωτός το 2010 τα 39,1 ευρώ κατέληγαν στην εφορία μέσω του φόρου εισοδήματος και των ασφαλιστικών εισφορών. Το 2012 το σχετικό ποσοστό έχει αυξηθεί στο 41,9%. Η αύξηση στην τριετία 2010-2012 ανέρχεται σε 2,8 εκατοστιαίες μονάδες. Από αυτές οι 2,15 μονάδες προέρχονται από την αύξηση της φορολογίας εισοδήματος και το υπόλοιπο από την αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών που βαρύνουν τους εργαζόμενους (0,34 μονάδες) και τους εργοδότες (0,3 μονάδες).» http://www.capital.gr/tax/News_tax.asp?id=1760052, επίσης <http://www.oecd.org/ctp/tax-policy/tax-burdens-on-labour-income-in-oecd-countries-continue-to-rise.htm>

ορίζεται από την ΕΕ (Καυταντζόγλου 2006). Σύμφωνα με στοιχεία που δημοσίευσε η ΕΛΣΤΑΤ το 2011 το 21.4% του συνόλου των νοικοκυριών βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας, δηλαδή, σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να μην μπορεί να καλύψει ούτε τις απαραίτητες ανάγκες διαβίωσής του. Το ποσοστό αυτό αυξάνεται, εάν συνυπολογιστούν οικογένειες με ανέργους, συνταξιούχους, άτομα με ειδικές ανάγκες και μετανάστες.¹⁴

Στον ιδιωτικό τομέα, εκτός από τις σημαντικές μειώσεις μισθών, επιχειρείται συστηματικά αλλαγή του εργασιακού προτύπου, δεδομένου ότι έχουν επέλθει θεμελιώδεις ανατροπές τόσο στις εργασιακές σχέσεις όσο και στην κατάργηση πολλών δικαιωμάτων των εργαζομένων (Κουζής 2011, Μουρίκη 2012).¹⁵ Από τον Απρίλιο του 2013 δεν ισχύουν πλέον οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (ΣΣΕ) με αποτέλεσμα να αναμένονται νέες μειώσεις στους μισθούς από την εξατομίκευση των συμβάσεων και αποδοχών.¹⁶

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των ελληνικών επιχειρήσεων και τη ραχοκοκαλιά της αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα¹⁷ αντιμετωπίζουν εδώ και τρία χρόνια εντεινόμενα προβλήματα τα οποία, εκτός από την πτώση του τζίρου, επεκτείνονται στη μείωση των περιθωρίων κέρδους και στην αύξηση του κόστους δανεισμού –εφόσον μπορούν ακόμα να δανειστούν–, ενώ τα κόστη λειτουργίας δύσκολα μπορούν πλέον να συμπίεστούν περεταίρω. Σύμφωνα με δημοσιεύματα στον Τύπο, τον Μάρτιο του 2013 μόνο μία στις δέκα επιχειρήσεις πληρώνει μισθούς στην ώρα της, ενώ μία στις τέσσερις επιχειρήσεις (περίπου 150.000) πληρώνει μισθούς με καθυστέρηση που ανέρχεται γύρω στους τρεις μήνες (<http://marketbeast.gr/?p=108427>).

¹⁴ www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_AN_00_2011_01_F_GR.pdf, και www.kritiki.gr/attachments/article/4/PARU_NewsLetters_01_12.pdf.

¹⁵ Η πλήρης και σταθερή απασχόληση υποχωρεί ταχύτατα και τη θέση της καταλαμβάνουν η μερική απασχόληση, η εκ περιτροπής απασχόληση, η ευελιξία στα ωράρια και τις βάρδιες, η ελαστικοποίηση των ωραρίων και των αμοιβών που σημαίνει την αποδιάρθρωση των συλλογικών συμβάσεων με απώτερο στόχο την εξατομίκευση των μισθών. Κεκτημένα εργατικά δικαιώματα δεκαετιών καταργούνται μέσα στο ελάχιστο χρονικό διάστημα από τότε που η χώρα οφείλει να τηρήσει τις «μνημονιακές δεσμεύσεις», που έχει συνάψει με τους δανειστές της. Πέρα από αυτά, οι προϋποθέσεις για απολύσεις έχουν απλοποιηθεί, οι αποζημιώσεις έχουν μειωθεί δραστικά, ο βασικός μισθός έχει περικοπεί, ενώ για τους νέους εργαζόμενους βρίσκεται σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο. Με δεδομένη την υψηλότερη ανεργία οι αντιστάσεις των εργαζομένων στην πλήρη φιλελευθεροποίηση των εργασιακών σχέσεων είναι ιδιαίτερα υποτονικές συγκρινόμενες με τις θεμελιώδεις αλλαγές που έχουν επιβληθεί και που συχνά αντιβαίνουν με ρυθμίσεις και δικαιώματα των εργαζομένων που ισχύουν στα άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ.

¹⁶ Παλαιότερα το σύνολο των εργαζομένων καλυπτόταν από την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), η οποία ρύθμιζε τον κατώτατο μισθό και περίπου το 80% από τις κλαδικές συλλογικές συμβάσεις (Κουζής 2013).

¹⁷ Οι πολύ μικρές και μικρές επιχειρήσεις (0-49 εργαζόμενοι), στους κλάδους της μεταποίησης, του εμπορίου και των υπηρεσιών, αποτελούν το 2013 το 99,6% των επιχειρήσεων στην Ελλάδα (<http://www.imegsevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>).

Αυτά όσον αφορά τους εργαζόμενους, δεδομένου ότι παράλληλα αυξάνεται η ανεργία η οποία άγγιξε το 2012 ποσοστά ρεκόρ για τη χώρα, αλλά και για όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ. Συνολικά το ποσοστό ανεργίας ανήλθε το 2012 σε 26.0% (άνδρες 23.3%, γυναίκες 29.7%) και είναι το υψηλότερο που έχει καταγραφεί ποτέ.¹⁸ Στην ηλικιακή κατηγορία των νέων ηλικίας 15-24 ετών η ανεργία πλήττει περισσότερο από έναν στους δύο νέους που αναζητούν εργασία (57.8% για το σύνολο και 51.7% για τους άνδρες και 65.0% για τις γυναίκες).¹⁹ Η μακροχρόνια ανεργία αποτελεί πραγματικότητα για πολλούς πολίτες και ιδίως για τους νέους που δε διαθέτουν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία. Το 2012 το 40% των νοικοκυριών έχουν στην οικογένεια ένα τουλάχιστο άτομο σε ανεργία (<http://www.imegsevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>). Η κατάσταση δε φαίνεται να παρουσιάζει προοπτικές βελτίωσης τουλάχιστον για το προσεχές μέλλον, δεδομένου ότι στο δημόσιο τομέα οι προσλήψεις όχι μόνον έχουν σχεδόν παγώσει, αλλά προβλέπονται και «απομακρύνσεις», όπως ευσχήμως μετονομάζονται οι απολύσεις υπαλλήλων. Δεν είναι τυχαίο ότι ένας αυξανόμενος αριθμός, υψηλά μορφωμένων (συνήθως πτυχιούχοι ΑΕΙ/ΤΕΙ) και εξειδικευμένων νέων ατόμων μεταναστεύουν αναζητώντας καλύτερες προοπτικές απασχόλησης στο εξωτερικό.²⁰

Οι ανισότητες στην κατανομή εισοδημάτων και πλούτου υπήρξαν ανέκαθεν έντονες στην Ελλάδα, και διατηρούνται στα ίδια λίγο-πολύ επίπεδα κατά την τελευταία δεκαετία.²¹ Ο δείκτης Gini ανήλθε για το 2011 στις 33.6 μονάδες, γεγονός που σηματοδοτεί μια κοινωνία με σημαντικές εισοδηματικές και κατά συνέπεια κοινωνικές αποκλείσεις.²² Η κοινωνική ανισότητα καθίσταται εμφανέστερη παρά

¹⁸ Η EUROSTAT ανεβάζει το ποσοστό σε 26.4% για το Δεκέμβριο του 2012 και επισημαίνει ότι το αντίστοιχο ποσοστό πριν από ένα χρόνο ήταν 21.4% (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-02042013-AP/EN/3-02042013-AP-EN.PDF). Η πλέον πρόσφατη ανακοίνωση της ΕΛΣΤΑΤ σχετικά με τη εξέλιξη της ανεργίας διαπιστώνει ότι τον Ιανουάριο του 2013 το ποσοστό των ανέργων αυξήθηκε και πάλι και ανήλθε σε 27,2%, ήτοι 1.348.742 άτομα, ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Δελτίο Τύπου 11.4.2013.

¹⁹ www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJ001_DT_QQ_04_2012_01_F_GR.pdf

²⁰ Πρβλ. σχετικά με την προβληματική αυτή Panagiotopoulou 2012: 29-30. Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία της γερμανικής στατιστικής αρχής μόνο κατά το πρώτο εξάμηνο του 2011 μετανάστευσαν στη Γερμανία 4.100 Έλληνες ηλικίας μέχρι 35 ετών (84% περισσότεροι από το αντίστοιχο εξάμηνο του 2010), πρβλ. https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2011/12/PD11_482_12711.html.

²¹ Στην ίδια διαπίστωση καταλήγει και η Hadjiyanni (2010: 14-15) η οποία εξέτασε την ανισότητα από το 1996 και μετά και διαπίστωσε ότι ήταν σταθερά η δεύτερη μεγαλύτερη στην ΕΕ μετά την Πορτογαλία και δεν επηρεάστηκε από τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας δεδομένου ότι αυτά δεν είχαν αναδιανεμητικό χαρακτήρα.

²² Ο δείκτης Gini χρησιμοποιείται για προσδιορίσει την ισοκατανομή ή όχι του πλούτου σε μία χώρα, καθώς εκτός από μισθολογικά στοιχεία, εμπεριέχονται δεδομένα και άλλων χρηματικών αποδοχών (π.χ., κέρδη κεφαλαίων, κ.λπ.). Για την Ελλάδα οι τιμές του δείκτη δείχνουν διαχρονικά υψηλή ανισοκατανομή η οποία το 2001 ανήλθε σε 33.0 μονάδες και διατηρείται με μικρές αυξομειώσεις μέχρι και

ποτέ με το βάθεμα της οικονομικής κρίσης, ενώ το αίσθημα της διάκρισης δικαιωμάτων και εξουσίας ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους (φοροδιαφυγή, ατιμωρησία, διαφθορά, κλπ.) εντείνεται, εφόσον δεν διαφαίνεται ούτε η βούληση από πλευράς πολιτείας για αναστροφή των διακρίσεων, ούτε η ύπαρξη ευκαιριών για κοινωνική ανέλιξη (Γιαννίτσης 2013: 170-172).

Η κατάσταση αυτή επιφέρει αλυσιδωτές αντιδράσεις στο σύνολο της οικονομίας που εκφράζονται ιδίως με δραματικές περικοπές στην κατανάλωση ακόμα και βασικών αγαθών (το 63% των νοικοκυριών έχει κάνει περικοπές στις δαπάνες ειδών διατροφής, ενώ το 92%, περιόρισε τις δαπάνες για ένδυση-υπόδηση, και το 89.2% τις δαπάνες εστίασης) (<http://www.imegsevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>). Οι μειώσεις αυτές έχουν πολλαπλό αντίκτυπο, επειδή συμπαρασύρουν όχι μόνον τις εμπορικές και τις παραγωγικές επιχειρήσεις, αλλά και τα έσοδα του κράτους από τη φορολογία, τις θέσεις εργασίας και κατ' επέκταση τα ασφαλιστικά ταμεία.

Στο πλαίσιο του σύντομου αυτού κειμένου δεν είναι δυνατό να αναλυθεί η συρρίκνωση και τα τρομακτικά κενά του κράτους προνοίας και ιδιαίτερα του συστήματος ιατροφαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης ύστερα από τις αλλεπάλληλες περικοπές και «αναδιαρθρώσεις» προς το χειρότερο.²³ Η περίθαλψη βαίνει ολοένα και περισσότερο προς την ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών και συνακόλουθα προς ακριβότερες υπηρεσίες υγείας που αδυνατεί να πληρώσει όλο και μεγαλύτερο ποσοστό πολιτών. Η κατάσταση αυτή τείνει να αναδείξει ένα νέο «κοινωνικό ζήτημα» με διαστάσεις που αγγίζουν τα όρια της ανθρωπιστικής κρίσης.

Η εκπαίδευση, το τελευταίο προπύργιο των μεσαίων στρωμάτων για να κατακτήσουν την πολυπόθητη κοινωνική ανέλιξη, υφίσταται και αυτή γενναίες περικοπές, αλλά φαίνεται να ανθίσταται περισσότερο από άλλους τομείς του κοινωνικού κράτους, εν μέρει στηριζόμενη στην παλαιά πίστη των Ελλήνων για την αναγκαιότητα καλύτερης εκπαίδευσης ως «διαβατήριο» για καλύτερη κοινωνική θέση, αλλά και ως διαβατήριο για την ανεύρεση απασχόλησης στο εξωτερικό από νέους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και εξειδίκευση, δεδομένου ότι η ελληνική αγορά εργασίας δεν είναι πλέον ικανή να απορροφήσει οποιαδήποτε κατηγορία εργαζομένων.

Το «κάδρο» της βίαιης ανατροπής των συνθηκών διαβίωσης, που ίσχυαν μόλις τρία χρόνια πριν, έρχεται να συμπληρώσει ο μεγάλος αριθμός οικονομικών

το 2011 (2010 32.9). Για καλύτερη κατανόηση του δείκτη αναφέρεται ότι το 2011 οι τιμές για ορισμένες χώρες όπως η Ισπανία ήταν 34.0, για την Πορτογαλία 34.2, Γερμανία 29.0, Βέλγιο 26.3 και Σουηδία 24.4, πρβλ. <http://oggi.simor.ntua.gr/oi-deiktes/oikonomia/selides-oikonomikn-deiktn/c23>, και http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_D_T_AN_00_2011_06_F_GR.pdf

²³ Για μια σύντομη, αλλά σφαιρική παρουσίαση των «μεταρρυθμίσεων» στο πεδίο των κρατικών κοινωνικών παροχών, πρβλ. Ματσαγγάνης 2013: 50-53.

μεταναστών —νόμιμων και παράνομων—, οι οποίοι δεν μπορούν να βρουν δουλειά, ή οι αμοιβές τους είναι πολύ χαμηλές ή/και επισφαλείς για να επιβιώσουν. Η κατηγορία αυτή συνήθως αποκλείεται από κάθε επίσημη κοινωνική παροχή και ασφάλεια, αλλά και καταμέτρηση!²⁴ Είναι γεγονός ότι οι οικονομικοί μετανάστες συνέβαλαν σημαντικά στο «οικονομικό θαύμα» της ελληνικής οικονομίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι περίπου το 2009. Με την εμφάνιση της κρίσης και την αύξηση της εγχώριας ανεργίας, οι ελάχιστες παροχές κοινωνικής πρόνοιας και η ανεκτικότητα των Ελλήνων προς αυτούς κατέρρευσαν, αφήνοντας ένα μεγάλο αριθμό ξένων εργαζομένων στην τύχη τους. Οι μετανάστες θεωρήθηκε ότι απειλούν τις θέσεις εργασίας που «προορίζονται» για έλληνες πολίτες και έγιναν στόχος διαφόρων πολιτικών οργανώσεων και κομμάτων με αίτημα να εγκαταλείψουν παρευθύν τη χώρα. Αίτημα που ασπάζονται όλο και περισσότεροι Έλληνες όσο βαθαίνει η κρίση. Στο ζήτημα αυτό διακρίνεται εμφανής ρήξη στις αντιλήψεις περί αλλοδαπών συμπολιτών και των υποχρεώσεων του κράτους και της κοινωνίας ως προς την εξασφάλιση της επιβίωσής τους. Σε πολλές κοινωνικές ομάδες επικρατούν ξενοφοβικά αισθήματα και οι ξένοι είναι καλοί μόνον ως τουρίστες που αφήνουν εισόδημα και μάλιστα χωρίς να απαιτούν ιδιαίτερες υπηρεσίες. Ως προς το ζήτημα αυτό η κοινωνική συνοχή διαρρηγνύεται, χωρίς να διαφαίνονται περιθώρια συνεννόησης ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα, ενώ τα φαινόμενα ρατσιστικής βίας πολλαπλασιάζονται επικίνδυνα.

Δεν είναι τυχαίο ότι τα τελευταία χρόνια η αύξηση της εγκληματικότητας (μικροκλοπές και διαρρήξεις) αποδίδεται κυρίως στους αλλοδαπούς, ενώ έχει αποδειχθεί ότι η συμμετοχή ημεδαπών δεν υστερεί.²⁵ Είναι γεγονός ότι, όσο μεγαλώνει η κοινωνική ανισότητα, τόσο πολλαπλασιάζεται η εγκληματικότητα και ταυτόχρονα φθίνει η ασφάλεια των πολιτών στην καθημερινή τους ζωή. Η αδυναμία ή/και η ανικανότητα των εντεταλμένων αρχών να περιορίσουν τη λαθρομετανάστευση, καθώς επίσης άλλες εγκληματικές ενέργειες (ναρκωτικά, κάθε είδους βία, κ.λπ.) επιτείνουν το αίσθημα ανασφάλειας, αδικίας και περιθωριοποίησης

²⁴ Υπολογίζεται ότι το 2009 ένα 8.3% του πραγματικού πληθυσμού ήταν αλλοδαποί (Eurostat Pocketbooks 2011). Εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ για το 2011 ανεβάζουν τον αριθμό των ξένων εργαζομένων στη χώρα στα 1.259.258 εκατομμύρια αλλοδαπούς, (<http://www.oecd.org/migration/mig/internationalmigrationoutlook2012.htm>), και το 2012 οι υπολογισμοί ανήλθαν σε 1–1.3 εκατομμύρια μετανάστες, δηλαδή γύρω στο 10% του πληθυσμού, από τους οποίους περίπου οι μισοί δεν διέθεταν άδεια παραμονής. Για μια κριτική παράθεση του μεταναστευτικού προβλήματος και της λαθρομετανάστευσης πρβλ. Kasimis 2012, Triantafyllidou 2009.

²⁵ Σύμφωνα με τα ετήσια στοιχεία (καταγραφές) της Ελληνικής Αστυνομίας, οι κλοπές και διαρρήξεις που διαπράχθηκαν από αλλοδαπούς ήταν για το 2011 το 43.7% και για το 2012 το 42.9% του συνόλου των πράξεων αυτών, ενώ στις ληστείες κάθε είδους, οι αλλοδαποί το 2011 τέλεσαν το 54.1% και το 2012 το 45.8% των πράξεων αυτών. Ωστόσο, οι αλλοδαποί βαρύνονται περισσότερο από του ημεδαπούς για μικρο-κλοπές (π.χ. σε δημόσιους χώρους, συγκοινωνιακά μέσα, κ.λπ.), λαθρεμπόριο, πλαστογραφία και επαιτεία. http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=18342&Itemid=52&lang=&lang=5

για πολλές κοινωνικές ομάδες. Η ευταξία που συνήθως διέπει καλά οργανωμένες κοινωνίες υποχωρεί σταδιακά, ενώ πολλαπλασιάζονται διάφορες παραβατικές ομάδες που στο όνομα της χαμένης κοινωνικής δικαιοσύνης αναζητούν αν όχι αποδοχή, τουλάχιστον ανοχή εν ονόματι μιας ιδιότυπης κοινωνικής αλληλεγγύης.

«Καταγραφή» της κοινωνικής συνοχής στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

Ο ΟΟΣΑ με αφορμή την οικονομική κρίση διοργάνωσε τον Ιανουάριο του 2011 διεθνές συνέδριο με θέμα: *Κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη*,²⁶ όπου παρουσιάστηκε ένα μοντέλο εμπειρικής καταγραφής της κοινωνικής συνοχής –το τρίγωνο της κοινωνικής συνοχής– που στηρίζεται στη συσχέτιση και τη μερική επικάλυψη τριών ευρύτερων κοινωνικών πεδίων:

- της κοινωνικής κινητικότητας (διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο γονέων/παιδιών, αντίληψη για τη δυνατότητα ανέλιξης, κ.ά.)
- του κοινωνικού κεφαλαίου (εμπιστοσύνη, συμμετοχή πολιτών)
- του κοινωνικού αποκλεισμού (επίπεδο διαβίωσης, αποκλείσεις από μέσο επίπεδο διαβίωσης, ικανοποίηση από επίπεδο διαβίωσης)

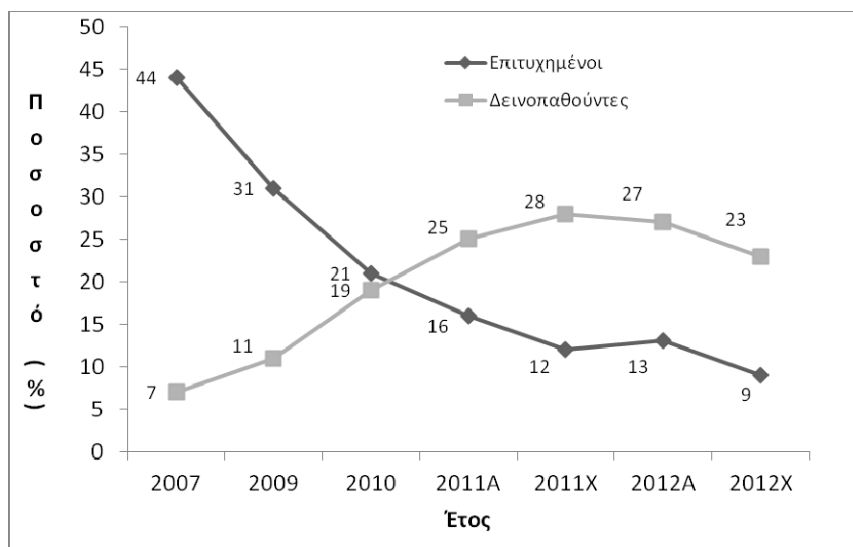
Το μοντέλο αυτό χρησιμοποιήθηκε με κάποιες τροποποιήσεις για να καταμετρηθεί η κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης κατά τα έτη 2011-2012 ύστερα από εντολή-παραγγελία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.²⁷ Η διαφοροποίηση έγκειται κυρίως στο πεδίο που αναφέρεται στον κοινωνικό αποκλεισμό και περιλαμβάνει εκτός από την ικανοποίηση για το επίπεδο διαβίωσης και ερωτήσεις σχετικά με τις ψυχολογικές επιπτώσεις της κρίσης στους ερωτώμενους, <http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>.

Τα στοιχεία που αφορούν την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από τις άλλες παρεμφερείς δημοσκοπήσεις. Συνοπτικά, τα ευρήματα της έρευνας είναι τα εξής: Το ένα τρίτο των ερωτώμενων τοποθέτησαν τον εαυτό τους κάτω από το μέσο όρο διαβίωσης της χώρας, ενώ η εκτίμησή τους για το που θα βρίσκονται μετά από πέντε χρόνια δε διαφοροποιείται καταδεικνύοντας ότι οι ερωτώμενοι δε φαίνεται να ελπίζουν σε καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη του δείκτη ευμάρειας.

²⁶ OECD, International Conference on Social Cohesion and Development, Paris, 20 January 2011, (<http://www.oecd.org/dev/pgd/internationalconferenceonsocialcohesionanddevelopment.htm>)

²⁷ Ειδικότερα, η έρευνα με τίτλο “Social cohesion in times of crisis” [the Greek case] (ελληνικός τίτλος: «Οικονομία και Ψυχολογία στην ατομική διάσταση») ανατέθηκε από το Center for European Studies σε συνεργασία με το Ίδρυμα Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής στην εταιρεία Metron Analysis για να διερευνήσει συστηματικά «ορισμένες πτυχές της κρίσης και ιδίως τις ψυχολογικές επιπτώσεις της στην προσωπική ζωή των πολιτών». Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τρία κύματα (Δεκέμβριος 2011, Μάρτιος και Νοέμβριος 2012) σε πανελλαδικό δείγμα 1001 ατόμων με ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν τηλεφωνικά (<http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>).

Σχήμα 1: Δείκτης ευμάρειας «επιτυχημένων» & «δεινοπαθόντων»* για τα έτη 2007-2012, σε %

* Διεθνής δείκτης ευμάρειας της Gallup: «Επιτυχημένοι» (Thriving): αυτοτοποθετούνται στη δεκαβάθμια κλίμακα από το 7 έως το δέκα όσον αφορά την παρούσα εισοδηματική κατάσταση και από το 8 έως το 10 στη μελλοντική πρόβλεψη για την κατάστασή τους· «Αγωνιζόμενοι» (Struggling): καταλαμβάνουν τις βαθμίδες 5 και 6· «Δεινοπαθόντες» (Suffering): ανήκουν στις θέσεις 0 έως 4.

Πηγή: 2007-2010: Manchin 25.9.2011, <http://www.gallup.com/poll/149675/greece-suffering-sharply.aspx> , 2011A (άνοιξη) – 2012X (χειμώνας): Metron Analysis: <http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>

Μέσα σε πέντε χρόνια το ποσοστό των «επιτυχημένων» μειώθηκε από 44% σε 9%, ενώ οι «δεινοπαθόντες» υπέρ τριπλασιάστηκαν. Σχεδόν οι μισοί (48%) δήλωσαν ότι υπέστησαν μειώσεις πάνω από 30% στα εισοδήματά τους, ενώ το ένα τρίτο δήλωσε ότι ανταποκρίνεται στις τρέχουσες οικονομικές υποχρεώσεις (λογαριασμοί, δάνεια, φόροι, κ.λπ.) με πολύ μεγάλη δυσκολία. Στις περισσότερες απαντήσεις (67%) διακρίνεται ένα αίσθημα άγχους, ανασφάλειας για το μέλλον και φόβου για επιδείνωση της κατάστασης, το οποίο στην ηλικιακή κατηγορία 35-44 ετών είναι ιδιαίτερα αυξημένο (78%).

Στο ψυχολογικό επίπεδο εμφανίζονται συμπτώματα απάθειας, και επιθυμία φυγής (μετανάστευση στο εξωτερικό ή αλλαγή τόπου διαμονής στο εσωτερικό). Σε σύγκριση με τη φυσική κατάσταση η ψυχολογική κατάσταση των ατόμων έχει επιβαρυνθεί σημαντικά λόγω της κρίσης (58% δήλωσαν ότι η ψυχολογική τους κατάσταση είναι μέτρια έως κακή) και συνδέεται ευθέως με τη χειροτέρευση της

οικονομικής κατάστασης (71% απάντησαν ότι η ψυχολογική τους κατάσταση είναι μέτρια έως κακή και συγχρόνως δήλωσαν ότι τα βγάζουν δύσκολα πέρα από οικονομικής απόψεως). Όσοι αναζητούν υποστήριξη απευθύνονται πρωτίστως για ψυχολογικά προβλήματα στην οικογένεια και σε συγγενείς σε ποσοστό 64%, και για οικονομική στήριξη στην οικογένεια σε ποσοστό 86%. Είναι προφανές ότι οι Έλληνες συνειδητοποίησαν ότι η οικονομική κρίση ήρθε για να μείνει και ότι το μέλλον δεν προμηνύεται ευοίωνο. Η ανασφάλεια αποτελεί το μεγαλύτερο πρόβλημα και επιβαρύνει την ψυχολογική διάθεση περισσότερο και από τα μέτρα λιτότητας. Οι συνθήκες αυτές πλήττουν περισσότερο τους νέους και διευρύνουν το χάσμα των γενεών.

Όψεις της κοινωνικής συνοχής στην Ελλάδα της κρίσης

Η παραπάνω αποσπασματική περιγραφή διαφόρων εκφάνσεων της κοινωνικής εξέλιξης από το 2009 και μετά, οι οποίες θεωρείται ότι επιδρούν άμεσα στην κοινωνική συνοχή, καταδεικνύει τη βίαιη ανατροπή όλων όσων είχε μάθει και συνηθίσει η ελληνική κοινωνία να θεωρεί ως δεδομένα για ένα πλαίσιο κοινωνικής εξέλιξης και ανάπτυξης μετά τη Μεταπολίτευση.²⁸ Η Ελλάδα βρίσκεται στη φάση μετάβασης από ένα μοντέλο ανάπτυξης με έντονο κρατικό προστατευτισμό και ρυθμίσεις σε μια φιλελεύθερη ανοιχτή κοινωνία με περιορισμένη κρατική παρέμβαση. Καλείται μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα να αναθεωρήσει ριζικά το μοντέλο παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής της, τους πολιτικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς της, τις παλιές νοοτροπίες και πολιτισμικές συνήθειες.²⁹ Οι δο-

²⁸ Η στρατηγική που επιβάλλεται από την τρόικα των δανειστών προσομοιάζει με το δόγμα του σοκ που εκπόνησε ο Μ. Φρίντμαν και εφαρμόστηκε σε πολλές χώρες της λατινικής Αμερικής. Το δόγμα αυτό συνίσταται στην πλήρη απελευθέρωση της οικονομίας από κάθε είδους κρατικό παρεμβατισμό. Πρόκειται για συνδυασμό μέτρων δραστηκής περικοπής κρατικών δαπανών, μισθών, κράτους προνοίας με ταυτόχρονη περιστολή εργασιακών δικαιωμάτων, πώληση κρατικής περιουσίας και επιδότηση συγκεκριμένων κλάδων επιχειρήσεων. Η δέσμη μέτρων επιβάλλεται ταυτόχρονα και χωρίς περιθώριο διαβούλευσης με τις οργανώσεις συμφερόντων των πολιτών. Στηρίζεται σε αστυνομική βία και περιστολή ή/και καταπάτηση βασικών δημοκρατικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Επιφέρει βαθιά ύφεση και υψηλή ανεργία. Στηρίζεται στην άποψη ότι οι άνθρωποι μπορούν να προβάλουν αντίσταση σε τμηματικές αλλαγές, εάν συμβούν πολλές αλλαγές ταυτόχρονα, τότε εδραιώνεται ένα αίσθημα ματαιότητας και οι πολίτες περιέρχονται σε κατάσταση αδράνειας. Στο τέλος της διαδικασίας που στις περισσότερες περιπτώσεις διήρκεσε περισσότερο από δέκα χρόνια οι εισοδηματικές ανισότητες διευρύνθηκαν υπέρμετρα και η οικονομική κατάρρευση ενίσχυσε φαινόμενα φασισμού και δικτατορίας. Η επιβολή μίας «θεραπείας σοκ» μπορεί να επιβληθεί μόνον σε κοινωνίες που το πολιτικό σύστημα έχει χάσει την αξιοπιστία του (Klein 2007: 116, 121, 205, 209-211). Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γιαννίτσης (2013: 206) «Το πολιτικό σύστημα προτιμά τα σοκ, γιατί έτσι ένα πρόβλημα εμφανίζεται σαν να μην έχει πατέρα, και η κοινωνία δεν μπορεί να καταλογίσει ευθύνες». Κάθε ομοιότητα με την ελληνική περίπτωση δεν είναι τυχαία.

²⁹ Καθημερινά στηλιτεύονται από τα ΜΜΕ διάφορες πρακτικές του πολιτικού συστήματος που θεωρούνται ως αίτια για την κατάσταση που δημιουργήθηκε, ενώ στο παρελθόν θεωρούνταν από «ενοχλητικές» έως «σοβαρές» δυσλειτουργίες του συστήματος, όπως π.χ., γραφειοκρατία και αναποτελε-

μικρές αλλαγές που επιβάλλονται από τις νέες συνθήκες αλληλεξάρτησης των κρατών που αναφύονται από την παγκοσμιοποίηση και αφορούν όλα σχεδόν τα πεδία των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων κινούνται σε τροχιά αναγκαστικής μεταβολής, επειδή οι δανειστές πιέζουν προς αυτήν την κατεύθυνση, επισείοντας συνεχώς τον κίνδυνο χρεοκοπίας της χώρας. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συστήματος αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας που στηρίχθηκε πρωτίστως στην αυτοαπασχόληση, τις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις/βιοτεχνίες με περιορισμένη ανταγωνιστικότητα, στην οικογένεια ως θύλακα οικονομικής επιχειρηματικότητας, στην αποβιομηχάνιση και ανάπτυξη των υπηρεσιών, στη διάγκωση του δημόσιου τομέα, κ.ά. καθιέρωσαν δομές, συμπεριφορές και νοοτροπίες που αποκλίνουν ουσιαστικά από τα πρότυπα που ισχύουν στην Ευρώπη και την παγκοσμιοποιημένη πλέον παραγωγή. Η «προσαρμογή» της Ελλάδας προς το φιλελεύθερο καπιταλιστικό μοντέλο παραγωγής καθίσταται αναπόφευκτη, εάν η χώρα θέλει να παραμείνει στον πύρρηνα της ΕΕ και να απολαμβάνει τη νομισματική σταθερότητα του ευρώ.

Τα μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής αποδέχονται με καθυστερήσεις, σκεπτικισμό και σαφώς αδυναμία ουσιαστικής διαπραγμάτευσης οι πολιτικοί, οι οποίοι καλούνται να συμμορφωθούν άνευ όρων, ενώ συγχρόνως αναλαμβάνουν πλήρως το πολιτικό κόστος.³⁰ Τα θύματα στην πορεία αυτή είναι πολλά και είναι ακόμα νωρίς να αποτιμηθούν. Πάντως, η συμπίεση των μεσαίων στρωμάτων (μισθωτών, συνταξιούχων και αυτοαπασχολούμενων), που αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά του παλαιού συστήματος (Τσουκαλάς 2012, Γιαννίτσης 2013), είναι αναμφισβήτητη και οδηγεί σε κοινωνικές ανακατατάξεις με κυρίαρχη τάση προς το παρόν την περιθωριοποίηση και τη δημιουργία νεόπτωχων κοινωνικών ομάδων. Είναι προφανές ότι ο διαφορετικός βαθμός συνεπειών της οικονομικής κρίσης που βιώνουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες επιφέρει αναπόφευκτα διαιρέσεις στην ελληνική κοινωνία που προσλαμβάνουν ταξικό χαρακτήρα, καθώς και ηλικιακή διάσταση, εφόσον η κρίση πλήττει περισσότερο τις νέες γενιές.

σματικότητα της δημόσιας διοίκησης, διαπλοκή ανάμεσα στην πολιτική και οικονομική εξουσία, πελατειακό σύστημα, κομματοκρατία με συστηματική προώθηση μικρο-πολιτικών και μικρο-κομματικών συμφερόντων, διαφθορά, συντεχνιακά συμφέροντα, «κλειστά επαγγέλματα», υποστήριξη μονοπωλιακών συμφερόντων και ανάθεση δημοσίων έργων με αδιαφανείς διαδικασίες σε ημετέρους, κ.ά. (Τσουκαλάς 2012: 120-121). Οι Έλληνες πολίτες δεν έχουν μόνο να αντιμετωπίσουν τα καθημερινά τους αδιέξοδα, αλλά και τον βομβαρδισμό των ΜΜΕ, ελληνικών και διεθνών, που τους κατακεραυνώνουν συνεχώς για τις παραλήψεις τους και τους καθιστούν καθημερινά ενόχους και υπεύθυνους για τη δυστυχία τους. Η διεθνής εικόνα της χώρας και των πολιτών της έχει καταρρακωθεί και η διεθνής κατανόηση για τα δεινά των πολιτών εκλείπει.

³⁰ Τη σοβαρή οικονομική κρίση συνοδεύει και μια εξ ίσου σοβαρή πολιτική κρίση ιδίως των κομμάτων εξουσίας και του πολιτικού τους προσωπικού. Τα δείγματα αμφισβήτησης των πολιτικών δομών και κομμάτων έχουν εκφραστεί ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 με τη διαχρονικά φθίνουσα πορεία της εμπιστοσύνης που επιδεικνύουν οι πολίτες προς αυτά, το ελληνικό Κοινοβούλιο και μία σειρά κυβερνητικών θεσμών (Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου 2007, 250-261), αλλά και στα αποτελέσματα των δύο εκλογικών αναμετρήσεων τον Μάιο και Ιούνιο του 2012.

Όσον αφορά την κοινωνική συνοχή ή τον κατακερματισμό συνοπτικά διακρίνονται οι εξής τάσεις που παραμένουν διαχρονικά ανθεκτικές: υπερισχύει η απόλυτη εμπιστοσύνη στην αλληλεγγύη της οικογένειας (οικονομική, κοινωνική, ψυχολογική), η ανατροφοδότηση του αγροτο-αστικού συνεχούς συνεχίζεται με ανάστροφη πορεία,³¹ οι ατομοκεντρικές επιλογές για την αυτοπροστασία του βιοτικού επιπέδου εξακολουθούν να υπερισχύουν των συλλογικών διεκδικήσεων, παρ' όλο που έχουν γίνει πλέον κατανοητά τα αδιέξοδα για κοινωνική ανέλιξη. Για πολλούς, το κράτος εξακολουθεί ενδόμυχα να αντιπροσωπεύει τον κεντρικό μηχανισμό εξουσίας και διαπλοκής που καθορίζει τη νομή προσόδων και εισοδημάτων και διαχειρίζεται τις ευκαιρίες απασχόλησης και κοινωνικής ανέλιξης. Το δημόσιο αποτελεί ακόμα ελπίδα για επαγγελματική αποκατάσταση, επειδή η εργασιακή ασφάλεια θεωρείται σημαντικότερη από τους χαμηλούς μισθούς που προσφέρει. Τα παλαιά καταναλωτικά πρότυπα εγκαταλείπονται με έντονο το αίσθημα της στέρησης. Κάθε αλλαγή ή μεταρρυθμιστική προσπάθεια αντιμετωπίζεται συχνά από τους πολίτες με καχυποψία και αρνητισμό.

Μολονότι γίνεται αργά κατανοητό ότι το παλαιό αντιπαραγωγικό μοντέλο δεν μπορεί πλέον να επιβιώσει, δε διαφαίνονται ακόμα νέες προσπάθειες αναδιάρθρωσης της οικονομίας και της επιχειρηματικότητας, επειδή στις νέες συνθήκες που προαναγγέλλονται δε φαίνεται να έχουν θέση οι πολυάριθμοι μικροί αυτοαπασχολούμενοι επιχειρηματίες. Δυστυχώς, ούτε από την πλευρά του κράτους διαφαίνεται ένα συνεκτικό σχέδιο εξόδου από την κρίση. Είναι γεγονός ότι δύσκολα αποδέχεται κανείς τη συντριβή του μοντέλου της κοινωνικής ενσωμάτωσης που γνώριζε για χρόνια και βασίστηκε στον ανορθολογισμό, στο μέσον, την πελατειακή σχέση και την εσωστρέφεια.

Υπάρχει έντονο και διάχυτο το αίσθημα έλλειψης εμπιστοσύνης προς τους πάντες και τα πάντα που δυσχεραίνει τη συγκρότηση νέων συλλογικοτήτων, επίσης διάχυτο είναι το αίσθημα ανασφάλειας, απογοήτευσης, έλλειψης προοπτικής, απαισιοδοξίας που απομονώνει και αδρανοποιεί τους πολίτες. Όλα αυτά επιτείνονται από τον έντονο λαϊκισμό που χρησιμοποιούν όλα τα κόμματα για να εξηγήσουν τα αίτια της κρίσης και να αποδώσουν ευθύνες στους άλλους. Ο πολιτικός λόγος παραμένει διχαστικός (μνημονιακοί/αντιμνημονιακοί) παρ' όλες τις ετερόκλητες δυνάμεις που συνθέτουν την κυβέρνηση και την αντιπολίτευση. Δηλαδή, η πολιτική αντιπαράθεση υιοθετεί, παρ' όλη την κρισιμότητα της κατάστασης, τη γνωστή τακτική της πολωτικής αφήγησης και τορπιλίζει κάθε προσπά-

³¹ Οι άρρηκτες σχέσεις με τον τόπο καταγωγής στην ύπαιθρο, ο οποίος αποτελεί καταφύγιο ιδίως για τις δοκιμαζόμενες μέσες ηλικιακές ομάδες και προσφέρει είτε πηγή συμπληρωματικού εισοδήματος με νέο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού (ενασχόληση και με τη γεωργία), είτε φθηνότερη διαμονή, εφόσον η κρίση βιώνεται εντονότερα στις αστικές περιοχές. Για ορισμένους η «αντίστροφη κινητικότητα» στην ύπαιθρο υπαγορεύεται από ανάγκη, αντίθετα, για άλλους αποτελεί επιλογή (Κασίμης & Ζωγραφάκης 2013: 30-31).

θεια δημιουργίας συνοχής σε οποιοδήποτε επίπεδο της δημόσιας ζωής. Η οργή των πολιτών ενάντια στα πολιτικά κόμματα και τους πολιτικούς αποτελεί σταθερή έκφραση της πολιτικής αντιπαράθεσης και δημιουργεί καταστάσεις ευκαιριακής κοινωνικής συνοχής που διαλύεται μόλις συνειδητοποιηθεί ότι η αντιπαράθεση χρειάζεται μια πιο οργανωμένη, ιδεολογικά πιο ομοιογενή βάση για να αποδώσει (π.χ. Αγανακτισμένοι).

Η τρικομματική κυβέρνηση συνεργασίας που προέκυψε αναγκαστικά μετά τα αποτελέσματα των εκλογών της 25ης Ιουνίου 2012, αποτελεί ένα πρωτόγνωρο δείγμα επιβεβλημένης μεν, αλλά αποδεκτής, συνεργασίας στο κομματικό επίπεδο διακυβέρνησης που στηρίζεται σε μια νέα μορφή κοινωνικής ανοχής και συνοχής, η οποία προκύπτει μέσα από τη διαπίστωση ότι η χώρα εν καιρώ κρίσης δεν αντέχει σε παρατεταμένη πολιτική αστάθεια. Δύσκολα, με αντιφάσεις και πωγυρίσματα χτίζεται η κουλούρα της διαπραγμάτευσης, των συμβιβασμών, και των κοινωνικών εταίρων, που αμβλύνει τις αντιθέσεις και τις διαιρετικές τομές ανάμεσα στους υποστηρικτές των διαφόρων πολιτικών κομμάτων, ενδυναμώνοντας την κοινωνική συνοχή. Το πτωχυτό κράτος δεν αποτελεί πια ούτε οχυρό των κρατούντων, ούτε λάφυρο για όσους διεκδικούν την εξουσία. Η έξοδος από την κρίση –ιδίως την πολιτική– δε συνίσταται μόνο στη βελτίωση κάποιων αριθμών ή δεικτών, θα πρέπει να οικοδομηθεί πάνω σε επίμονες συλλογικές προσπάθειες, με θυσίες που να κατανέμονται δίκαια σε όλους, με ρεαλιστικό, μακρόπνοο σχέδιο, ορθολογικές επιλογές που να λαμβάνουν υπόψη τις δυνατότητες, τα όρια και τα δυναμικά στοιχεία που ενέχει η ελληνική κοινωνία. Κοντολογίς, χρειάζεται να οικοδομηθεί ένα νέο σύστημα αξιών με νέες προοπτικές που θα ξεφύγει από την πεπατημένη των προηγούμενων γενεών, χρειάζεται μια νέα αφήγηση για την πορεία που θα οδηγήσει στην έξοδο από την κρίση.

Εάν αναλογιστεί κανείς τις ανατροπές που επήλθαν σε όλη την κοινωνία μέσα σε μόλις τρία χρόνια, θα πρέπει να εκπλαγεί με την προσπάθεια, την καρτερικότητα, την αντοχή του ελληνικού λαού και τη σθεναρή κοινωνική συνοχή, την οποία έχει επιδείξει μέχρι τώρα. Τα γνωστά ατομοκεντρικά πρότυπα κοινωνικής ενσωμάτωσης υποχωρούν και αναδιπλώνονται προσπαθώντας να προσαρμοστούν όπως-όπως στα νέα δεδομένα, έχοντας ως βάση και αποκούμπι την οικογένεια και τις στρατηγικές υποστήριξης των μελών της, πρακτικές που αποδείχθηκαν για μία ακόμα φορά οι θεμέλιοι λίθοι της κοινωνικής συνοχής.

Η κοινωνία πολιτών και ο εθελοντισμός ως εκφράσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι στην Ελλάδα και οι δραστηριότητες των διαφόρων οργανώσεων είτε επικεντρώθηκαν σε φιλανθρωπικό έργο για ορισμένες ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, είτε στη διατήρηση πολιτιστικών δεσμών με τις τοπικές κοινωνίες (Παναγιωτοπούλου 2003). Μόλις από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εμφανίζονται πιο συστηματικές δράσεις των ΜΚΟ και άλλων εθελοντικών οργανώσεων (Αφουξενίδης & Αλεξάκης 2010:

226-230). Η κοινωνική αλληλεγγύη σταδιακά ισχυροποιείται, όμως, εξακολουθεί να είναι ανεπαρκής για να καλύψει έστω και υποτυπωδώς τα μεγάλα ελλείμματα του κοινωνικού κράτους. Εν πολλοίς, με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η κοινωνική αλληλεγγύη δεν άλλαξε προσανατολισμό. Παραμένει, όπως πάντα, αυθόρμητη, αποσπασματική, συναισθηματική, συγκυριακή, ιδεολογικά ανομοιογενής, χωρίς μακρόπνοη διάρκεια και υποδομές, με αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών, που όμως δεν μπορεί να καλύψει τις τεράστιες ανάγκες υποστήριξης του περιθωριοποιημένου πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά, κάποιες πρωτοβουλίες από πλευράς θεσμών (π.χ., Εκκλησία, Δήμοι),³² αλλά και αυτοβοήθειας (ΜΚΟ, δίκτυα αλληλεγγύης, κινήματα χωρίς μεσάζοντες, κ.ά.)³³ που απευθύνονται σε όσους βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας, ανέργους, κ.λπ. έχουν αρχίσει να παγιώνονται, αλλά δεν καλύπτουν ούτε στο ελάχιστο τις πραγματικά επείγουσες ανάγκες επιβίωσης των μειονεκτικών ομάδων. Για το ευ ζην ούτε λόγος! Οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών αδυνατούν προς το παρόν να επεξεργαστούν τη φύση της κρίσης και να προτείνουν συνολικές λύσεις.

Επίλογος

Καθ' όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης «η κοινωνική συνοχή οικοδομήθηκε πάνω στο σκεπτικό ότι συνενώνονται ευκαιριακά διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που δίνουν πολιτική έκφραση στο βασικότερο μέλημα των Ελλήνων: την ατομική ή οικογενειακή κοινωνική ανέλιξη, και τούτο χωρίς θεσμικούς περιορισμούς ή ηθικές δεσμεύσεις προς το κοινωνικό σύνολο και το γενικό συμφέρον» (Παναγιωτοπούλου 1996: 141). Διαχρονικά σταθερή, καθολικά αποδεκτή αξία και ιδεολογικό προσανατολισμό αποτέλεσε η καλυτέρευση του επιπέδου διαβίωσης και η κοινωνική άνοδος, συχνά χωρίς πειθάρχηση στους κανόνες ενός εξορθολογικοποιημένου προτύπου οικονομικής ανάπτυξης που διέπει τα φιλελεύθερα πολιτικά συστήματα της Ευρώπης. Ο δυτικός ατομικισμός (θεσμοθετημένη, απρόσωπη, συλλογική κοινωνική οργάνωση) μεταφράστηκε στην Ελλάδα ως ατομική δραστηριοποίηση, η οποία υπακούει και ταυτίζεται με κανόνες που διαμορφώνονται μέσα από τις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις και υπόκεινται σε προσωπικές δεσμεύσεις ή σε υπαγωγή σε πελατειακά δίκτυα. Ύψιστος κώδι-

³² Σύμφωνα με συνέντευξη του Δημάρχου Αθηναίων Γ. Καμίνη, στην εφημερίδα *Free Sunday* (22 Δεκεμβρίου 2012), στην Αθήνα, ετοιμάζονται κάθε μέρα περίπου 4.800 γεύματα για τα παιδιά των δημοτικών βρεφονηπιακών σταθμών, 1.300 γεύματα για άτομα που σιτίζονται από το Κέντρο Υποδοχής και Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων, καθώς και περίπου 200 γεύματα σε μαθητές που εμφανώς υποσιτίζονται (Ματσαργάνης 2013).

³³ Σύμφωνα με εκτιμήσεις «υπάρχουν αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα περίπου 250 τέτοιες οργανώσεις, οι οποίες παρέχουν ιατρική φροντίδα, εκπαίδευση, νομική βοήθεια ή ακόμα και είδη διατροφής και ο αριθμός τους διαρκώς αυξάνεται.», πρβλ. συνέντευξη του Χ. Τζιοβανόπουλου, μέλους του δικτύου αυτοβοήθειας «Solidarity for all», στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 14.2013, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=510657>

κας συμπεριφοράς το ατομικό συμφέρον και η οικογενειακή αλληλεγγύη. Λογική συνέπεια: η αύξηση της αναξιοκρατίας της επιλεκτικής πρόσβασης σε πρόνομια, αλλά και της έλλειψης εμπιστοσύνης προς θεσμούς και αλλήλους, ένα θανάσιμο ιδεολογικό κοκτέιλ που οδήγησε στον αμοραλισμό, στη διαφθορά, τα σκάνδαλα, την απαξίωση πολλών πολιτικών και κοινωνικών θεσμών και, εν τέλει, στην πολιτική και ηθική κρίση της ελληνικής κοινωνίας που έχει πολύ σοβαρότερες συνέπειες για τη μελλοντική εξέλιξη της χώρας από την οικονομική κρίση. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η πολιτική εξουσία, η οποία ενίσχυσε τις παρασιτικές οικονομικές δραστηριότητες δημιουργώντας τεράστια ελλείμματα, υπέρογκα χρέη, γραφειοκρατική αγκύλωση, αλλά ταυτόχρονα ένα αποτελεσματικότατο πελατειακό δίκτυο ημετέρων και μεγάλες κοινωνικές ανισότητες.

Η σελίδα που αφορά την κοινωνική συνοχή τουλάχιστον στο επίπεδο των συλλογικών επιδιώξεων, ηθικών προταγμάτων και αξιακών σχέσεων θα πρέπει να ξαναγραφεί. Σίγουρα θα επαναπροσδιοριστεί και η νέα ισορροπία ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις που θα προκύψει αναπόφευκτα από τις ταξικές ανισότητες και τις κοινωνικές συγκρούσεις. Πριν από αυτά, προηγείται δυστυχώς ένα σκληρό μάθημα επιβίωσης μέσα από τη φτώχεια για πολλές κοινωνικές ομάδες και η συνειδητοποίηση ότι αφενός ο τρόπος διαβίωσης της δεκαετίας του 2000 ως «πάνδημο 'δικαίωμα' στην ιδιοτέλεια και στη μεγιστοποίηση των ατομικών απολαύσεων» (Τουκαλάς 2012: 229) έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί, και αφετέρου η πορεία προς την ανάκαμψη και την έξοδο από την κρίση δεν προϋποθέτει μόνον οικονομική προσπάθεια, αναζήτηση νέων λύσεων προσαρμοσμένων στις δυνατότητες της χώρας, αλλά και επώδυνη αλλαγή παραδείγματος κοινωνικής συμπεριφοράς, διεκδικήσεων και προτεραιοτήτων και, εν τέλει, εδραίωση της κοινωνικής συνοχής.

Βιβλιογραφία

- Acket, S., Borsenberger M., Dicks P. and Sarracino F. (2011), *Measuring and validating social cohesion: a bottom-up approach*, CEPS/INSTEAD Working Paper 2011 – 08, Luxemburg, <http://www.oecd.org/dev/pgd/46839973.pdf>
- Αργετίης, Γ. (2012), *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση. Αποτυχία και κατάρρευση του ελληνικού μοντέλου καπιταλισμού*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Αφουξενίδης, Α. & Αλεξάκης, Μ. (2010), «Σημεία των καιρών: Αναζητώντας τη χαμένη κοινωνία των πολιτών στη μεταμοντέρνα εποχή», σε Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό κεφάλαιο, εμπιστοσύνη και κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης, σσ. 209-231.
- Beauvais, C. Jensen J. (2002), *Social Cohesion: Updating the State of the Research*, Canadian Policy Research Networks (CPRN) Discussion Paper No. FJ22, May 2002, Ottawa, <http://www.cprn.org>

- Berger-Schmitt, R. (2000), *Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement*, Eu-Reporting Working Paper No 14, Subproject: Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement, Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology ZUMA,
www.gesis.org/fileadmin/upload/dienstleistung/daten/soz_indikatoren/eusi/paper14.pdf
- Bollen, K.A., and Hoyle, R.H. (1990), «Perceived cohesion: a conceptual and empirical examination». *Social Forces*, vol. 69: 479–504.
- Bourdieu, P. (1980), «Le capitale social: Notes provisoires», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τομ. 31: 2-3.
- Bourdieu, P. (1985), «The Forms of Capital», se J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*, New York, Greenwood Press, σσ. 241-258.
- Carron, A. & Brawley, L.R. (2000), «Cohesion: Conceptual and measurement issues», *Small Group Research*, vol. 31 (1): 89-106.
- Castells, M. (1997), *The Power of Identity*, Oxford, Blackwell.
- Coleman, J. S. (1988), "Social capital in the creation of human capital", *The American Journal of Sociology*, vol. 94, Supplement: 95-120.
- Council of Europe (2001) *Promoting the Policy Debate on Social Cohesion from a Policy Perspective*, Trends in Social Cohesion, No. 1, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Γιαννίτσας, Τ. (2013), *Η Ελλάδα στην κρίση*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- de Haan, A. and Webbink, E. (2011), "Social cohesion and development: Using cross-country data to understand cohesive societies", OECD International Conference on Social Cohesion and Development, Paris 21-22 January 2011,
<http://www.oecd.org/dev/pgd/46847109.pdf>
- van Deth, J. W. (2003), "Measuring social capital: orthodoxies and continuing controversies", *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 6 (1): 79-92.
- Δημητρίδης, Σ. (2013) «Παγκόσμια πρωταθλήτρια η Ελλάδα στην αύξηση φορολόγησης μισθών», *Capital*, 27.3.2013, http://www.capital.gr/tax/News_tax.asp?id=1760052
- Easterly, W., Ritzan J. and Woolcock M. (2006), *Social Cohesion, Institutions, and Growth*, Working Paper Number 94, August 2006, Center for Global Development, Washington DC, www.cgdev.org
- ΕΛΣΤΑΤ (2012), Δελτίο Τύπου 2.11.2012, Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2011,
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_AN_00_2011_06_F_GR.pdf
- ΕΛΣΤΑΤ (2013), Δελτίο Τύπου 11.4.2013, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού,
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJO02_DT_MM_01_2013_01_F_GR.pdf
- Eurostat Pocketbooks (2011), *Cultural statistics*, 2011 edition, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-32-10-374/EN/KS-32-10-374-EN.PDF
- Forrest, R., and Kearns, A. (2001), «Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood», *Urban Studies*, vol. 38 (12): 2125–2143.
- Friedkin N. E. (2004), "Social cohesion", *Annual Review of Sociology*, vol. 30: 409–25.
- Hadjiyanni, A. (2010), "On social cohesion in Greece", *The Tocqueville Review/La Revue Tocqueville*, vol. 31: 7-40.

- ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ (2013), *Εισόδημα – δαπάνες νοικοκυριών*, Δεκέμβριος 2012, (http://www.gsevee.gr/images/ereunes/noikokuria_dec_2012/eisodima_dec_2012_.pdf)
- IOBE (2013), *Αποτελέσματα Ερευνών Οικονομικής Συγκυρίας*, Δεκέμβριος 2012, Αθήνα, Ιανουάριος 2013, http://www.iobe.gr/media/oik_syg/December_2012.pdf
- Jenson, J. (1998) *Mapping Social Cohesion: The state of Canadian Research*, Canadian Policy Research Network, Study F 03, Ottawa, Renouf Publishing.
- Κασίμης, Χ. & Ζωγραφάκης, Σ. (2013) «Η ύπαιθρος, η γεωργία και η κρίση», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, τχ. 27:17-31.
- Kasimis, Ch. (2012), *Greece: Illegal Immigration in the Midst of Crisis, Migration Information Source, Country Profiles*, <http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?ID=884>
- Καυταντζόγλου, Ι. (2006) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας*, Αθήνα, εκδόσεις Σαββάλας.
- Kearns, A., and Forrest, R. (2000), "Social Cohesion and Multilevel Urban Governance", *Urban Studies*, vol. 37 (5-6): 995-1017.
- Klein, N. (2007), *Το δόγμα του σοκ. Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής*, Αθήνα, εκδόσεις Λιβάνης.
- Κουζής, Γ. (2011), «Η ευέλικτη εργασιακή βαρβαρότητα», συνέντευξη *tvxs*, 4.5.2011, <http://tvxs.gr/news>.
- Κουζής, Γ. (2013), «Πλήρης η ανατροπή στη διαμόρφωση των μισθών», *Η Αυγή*, 10.2.2013, <http://www.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=750759>.
- Manchin, A. (2011), "In Greece, 'Suffering' Up Sharply to 25%. Greeks expect their lives in five years to be worse than they are today", <http://www.gallup.com/poll/149675/greece-suffering-sharply.aspx>.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2013), «Σχολικά γεύματα στην Ελλάδα της κρίσης», *Ενημερωτικό Δελτίο 4/2013*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, http://www.kritiki.gr/attachments/article/218/PARU_Newsletter_04_12.pdf.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2013), «Το κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας αντιμετωπίζει με τη φτώχεια στην Ελλάδα της κρίσης», *Σύγχρονα θέματα*, περίοδος 8, τομ. 35, τχ. 120: 47-53.
- Μουρίκη, Α. (2012), ««Στον βωμό της 'ανταγωνιστικότητας': η απορρόθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στις προοπτικές ανάκαμψης», σε Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη, Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2012. Όψεις της κρίσης*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ, σσ. 55-88, [διαθέσιμο από http://www2.ekke.gr/images/PDF/Social_portrait_2012.pdf].
- OECD (2001), *The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital*, OECD, Paris.
- Pahl, R. E. (1991), "The search for social cohesion: from Durkheim to the European Commission", *Archives Européennes de Sociologie*, vol. 32: 345-360.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (1996) «'Ορθολογικές' ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός 'ανορθολογικού' πολιτικού συστήματος», σε Χ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, σσ. 139-160.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (2003), «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – Δημοσκοπήσεις, 2003*, Αθήνα, εκδόσεις Λιβάνης, σσ. 111-148.

- Παναγιωτοπούλου, Ρ. και Παπλιάκου, Β. (2007), σε «Όψεις του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα», Θ. Μαλούτας, Π. Καφετζής, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ, σσ. 219-268.
- Panagiotopoulou, R. (2012), "Jugend in Griechenland ohne: Zukunftsaussichten?", *Südosteuropa Mitteilungen*, vol. 52, 02, 16-31.
- Portes, A. and Landolt, P. (1996), "Unsolved mysteries: The Tocqueville Files II. The downside of social capital", *The American Prospect*, vol. 7(26): 18-21.
- Portes, A. (2000), "The two meanings of social capital", *Sociological Forum*, vol. 15 (1): 1-12.
- Σταθάκης, Γ. (2013), «Το ελληνικό μνημόνιο», *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος 8, vol. 35, τχ. 120: 34-39.
- Trantafyllidou, A. (2009), Migration and Migration Policy in Greece. Critical Review and Policy Recommendations, IDEA Policy Briefs, No. 3, April 2009, http://ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/doc1_22072_928446338.pdf.
- Τσακαλώτος, Ε. (2011), «Η ελληνική οικονομική κρίση», Α. Βλάχου, Ν. Θεοχαράκης, Δ. Μυλωνάκης (επιμ.) *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg: 346-67.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012), *Η Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας. Από τη μακρά εφηβεία στη βίαια ενηλικίωση*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.

Διαδικτυακοί τόποι:

- www.cgdev.org
- <http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Initiative-Working-Paper-Series/SCI-WPS-01.pdf>
- http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SF_A10_DT_AN_00_2011_01_F_GR.pdf
- www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJ001_DT_QQ_04_2012_01_F_GR.pdf
- http://www.kritiki.gr/attachments/article/4/PARU_NewsLetters_01_12.pdf
- <http://www.oecd.org/ctp/tax-policy/tax-burdens-on-labour-income-in-oecd-countries-continue-to-rise.htm>
- <http://www.oecd.org/dev/pgd/internationalconferenceonsocialcohesionanddevelopment.htm>
- <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>
- http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-02042013-AP/EN/3-02042013-AP-EN.PDF
- <http://oggi.simor.ntua.gr/oi-deiktes/oikonomia/selides-oikonomikn-deiktn/ec23>,
- <http://marketbeast.gr/?p=108427>
- <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231056766>
- <http://www.imegseevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>
- <http://www.metroneanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>
- <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=510657>
- https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2011/12/PD11_482_12711.html